«Qui fruit ne sap collir»

I

«Qui fruit ne sap collir»

I

Homenatge a Lola Badia

Edició a cura de
Anna Alberni, Lluís Cifuentes,
Joan Santanach i Albert Soler

Universitat de Barcelona
Edicions

EDITORIAL BARCINO

Universitat de Barcelona. Dades catalogràfiques

«Qui fruit ne sap collir» : homenatge a Lola Badia

ISBN 978-84-9168-648-4 (Edicions de la UB ; conjunt)
ISBN 978-84-7226-867-8 (Editorial Barcino ; conjunt)

I. Guàrdia Olmos, Joan, escriptor d'un pròleg II. Alberni, Anna, editor literari III. Cifuentes, Lluís, editor literari IV. Santanach, Joan, 1973- editor literari V. Soler, Albert, 1963- editor literari VI. Títol
1. Badia, Lola, 1951- 2. Literatura catalana 3. Literatura medieval 4. Catalunya 5. Antologies 6. Bibliografies 7. Homenatges

© Edicions de la Universitat de Barcelona
Adolf Florensa, s/n
08028 Barcelona
Tel.: 934 035 430
www.edicions.ub.edu
comercial.edicions@ub.edu

Edició tècnica
Eulàlia Salvat Golobardes

Fotografia del frontispici
Josep Losada

ISBN (Edicions de la UB)	978-84-9168-648-4
ISBN (Barcino)	978-84-7226-867-8
Dipòsit legal	B-942-2021
Impressió i relligat	Gráficas Rey

MIXT
Paper procedent de fonts responsables
FSC® C131084
www.fsc.org

És rigorosament prohibida la reproducció total o parcial d'aquesta obra. Cap part d'aquesta publicació, inclòs el disseny de la coberta, no pot ser reproduïda, emmagatzemada, transmesa o utilitzada per cap tipus de mitjà o sistema, sense l'autorització prèvia per escrit de l'editor.

«E per la utilitat dels arbres, qui fruit ne sap collir, fuig hom a treballs infinits e ve hom a perdurable repòs».

Ramon Llull, *Llibre del gentil e dels tres savis*, pròleg

Consell Editor
Anna Alberni, Lluís Cabré, Miriam Cabré, Rosanna Cantavella,
Antònia Carré, Lluís Cifuentes, Isabel Grifoll, Sadurní Martí, Josep Pujol,
Xavier Renedo, Josep M. Ruiz Simon, Joan Santanach, Albert Soler,
Jaume Torró

De l'amistat i dels llibres

Jaume Torró Torrent
(Universitat de Girona)

En un fragment d'Alceu (fr. 148), relacionat amb l'exili, llegim:

. . .
].ακα.[
].ιον ὄλβιος ὀ[
]νδε δυστάν[
πλά]σδομ' ἐρημ[ος
πῆλ]ε των φίλω[ν
οἶ]ος· ἀ̣λ̣λ̣' ὡς οἰκ[
οἴ]ζυρον ζώην [βίον
ἀθα]νάτοισι

(Traducció: [...] feliç [...] dissortat [...] erro desert [...] lluny dels meus amics [...] sol; però quan [...] visc una vida plena de tristesa [...] als déus immortals).

Un altre fragment (fr. 130a), probablement relacionat també amb l'exili, comença així:

Ἀχνάσδημι κάκως, οὔτε γὰρ οἱ φίλοι

(Traducció: Em sento terriblement desgraciat, perquè ni els meus amics [...]).

En la literatura existeixen la tradició i els temes i motius universals. És important distingir-los de la tradició i reconèixer-los com a motius universals perquè ens parlen sense intermediaris de l'ànima humana. Convé no identificar amb una tradició o una imitació el que és solament un document de la unicitat humana. Un dels versos més cèlebres de la lírica catalana és «Deserts d'amics, de béns e de senyor», per la seva capacitat d'evocar els sentiments de la soledat i la desemparança propis de la captivitat. En aquesta composició, Jordi de Sant Jordi transposa a la circumstància de la presó motius i estile-

mes amorosos de la cançó d'absència i llunyania procedents de Guillaume de Machaut i d'Otó de Granson (Torró 2014: 335-336). Per a aquesta transposició en té prou amb el primer hemistiqui: «Deserts d'amics». Ovidi, el poeta de l'exili com a tema literari, enyora des de l'última frontera de l'Imperi els amics, l'esposa i Roma (Torró 2007: 383-404). El motiu arriba fins al poema 1 d'Ausiàs March en un procés invers al de Jordi de Sant Jordi amb el «Presoner». L'enyor dels amics, la mancança dels parents i protectors, la llunyania de la pàtria i de la llar («en estrany loch y en estranya contrada»), són des de l'inici de la lírica monòdica occidental un *tópos* de l'exili. L'origen de la transformació d'un motiu de la cançó d'absència i de llunyania, d'un motiu de la tradició literària francesa dels segles XIV i XV, fou una experiència personal que posa de manifest la unicitat de l'ésser humà, per la qual som capaços de sentir amb persones d'altres temps que ens parlen a través dels llibres i de la poesia. Perquè tots els homes som un únic home, perquè provenim d'un únic pare, Adam, i d'una única mare, Eva, la mare de tots els vivents. Aquest és també un exercici fonamental del comentari dels autors a l'aula amb els estudiants: mostrar-los que són capaços de descobrir i comprendre l'ànima humana, allò que és essencial i perdurable de la condició humana.

Aquest és el fonament de la relació personal que Petrarca estableix amb els llibres. D'aquesta manera, la lectura es transforma per a ell en una conversa amb els autors antics, als quals tracta d'amics i amb els quals parla més a pler que amb aquells que es pensen que estan vius: «Interea equidem hic [i. e. Vauclusa] michi Romam, hic Athenas, hic patriam ipsam mente constituo; hic omnes quos habeo amicos vel quos habui, nec tantum familiari convictu probatos et qui mecum vixerunt, sed qui multis ante me seculis obierunt, solo michi cognitos beneficio litterarum [...], ex omnibus locis atque omni evo in hanc exiguam vallem sepe contraho cupidiusque cum illis versor quam cum his qui sibi vivere videntur [...]. Sic liber ac securus vagor et talibus comitibus solus sum; ubi volo sum; quotiens possum mecum sum [...]» (*Familiares*, XV, 3, 14-15).[1] Aquesta vegada ens trobem davant un efecte cultural de la unicitat de l'ésser humà, perquè els llibres i les biblioteques són una troballa d'Occident, que ha considerat centrals en l'educació la capacitat de parlar i escriure bé i de raonar de forma correcta, de les quals és inseparable la formació mo-

1. Sobre el motiu, veg. Wilkins (1964: 37-38), Petrarca (1978: xx-xxi), Rico (1992: 360), Feo (1998a: 245-294), Chines (2003: 367-384) i Marcozzi (2006: 294).

ral o l'art de ben obrar; en resum, ens trobem davant el redescobriment del que els grecs anomenaven la παιδεία i els romans, la *humanitas* (Aulus Gel·li, *Noctes atticae*, XIII, 17). Ciceró diu en el *De oratore* (III, xv, 57) que l'eloqüència ensenya alhora a ben dir i a ben obrar, i que són els mateixos els preceptors del bon viure i el bon parlar, com aquell fènix d'Homer, donat per company de guerra al jove Aquil·les pel seu pare Peleu, perquè el fes «oratorum verborum actoremque rerum».

En una lletra de Ciceró a Varró (*Familiares*, IX, 1), «vir Romanorum eruditissimus», segons Quintilià (*Inst. or.*, X, 95), el qual rebé l'encàrrec de Cèsar de crear una biblioteca d'estat i la conservà sota Octavià,[2] li parla dels seus amics els llibres:

> Ex iis litteris, quas Atticus a te missas mihi legit, quid ageres et ubi esses, cognovi; quando autem te visuri essemus, nihil sane ex iisdem litteris potui suspicari. In spem tamen venio appropinquare tuum adventum: qui mihi utinam solatio sit! etsi tot tantisque rebus urgemur, nullam ut allevationem quisquam non stultissimus sperare debeat; sed tamen aut tu potes me aut ego te fortasse aliqua re iuvare; scito enim me, posteaquam in urbem venerim, redisse cum veteribus amicis, id est cum libris nostris, in gratiam; etsi non idcirco eorum usum dimiseram, quod iis suscenserem, sed quod eorum me suppudebat; videbar enim mihi, cum me in res turbulentissimas infidelissimis sociis demisissem, praeceptis illorum non satis paruisse. Ignoscunt mihi, revocant in consuetudinem pristinam teque, quod in ea permanseris, sapientiorem quam me dicunt fuisse. Quamobrem, quoniam placatis iis utor, videor sperare debere, si te viderim, et ea, quae premant, et ea, quae impendeant, me facile transiturum. Quamobrem, sive in Tusculano sive in Cumano ad te placebit sive, quod minime velim, Romae, dummodo simul simus, perficiam profecto, ut id utrique nostrum commodissimum esse videatur.

La col·lecció dels setze llibres de les *Familiars* de Ciceró romangué desconeguda fins que Coluccio Salutati la descobrí i se la feu copiar el 1392. Petrarca no la pogué llegir. Que el llibre és una persona i amb ell es pot parlar com si fos una persona viva és un motiu literari universal, almenys de la cultura occidental. També ho és la consolació que l'estudi procura ajudant a suportar la desgràcia, que en *Lo somni* és la privació de la llibertat («un divendres, entorn mitja nit, estudiant en la cambra on jo havia acostumat estar, la qual és

2. Veg. Suetoni, *Vides dels dotze cèsars*, *Juli Cèsar*, 44.

testimoni de les mies cogitacions») i en l'*Apologia*, la pesta («Estant a mi, l'altre jorn, ab gran repòs e tranquil·litat de la pensa en lo meu diversori, en lo qual acostum estar quan desig ésser ben acompanyat [dels llibres dels vells autors]»). Em costa tant imaginar-me Bernat Metge cartejant els volums de les *Familiares*, les *Seniles* i les *Metrice*, com afigurar-me que Bernat Metge, després de llegir la lletra de Ciceró a Varró en què l'invitava a visitar-lo a Tusculum, on s'havia retirat «cum veteribus amicis, id est cum libris», hagués imaginat la visita del seu amic Ramon mentre ell s'estava retirat a la seva cambra amb la companyia dels llibres. No veig gens clar que Bernat Metge en l'*Apologia* recordi l'*epistola metrica* a Giacomo Colonna (I,6), ni cap altra *Familiar* (XVI, 6) o text de Petrarca citat per mostrar la seva amistat amb els llibres,[3] com jo mateix he defensat en un altre lloc.[4] La fama actual de l'*epistola metrica* ens ha enlluernat fins a cercar alguna semblança amb la personalíssima relació de Petrarca amb els llibres i la seva transformació de la lectura en una conversa i dels llibres en persones. No tenim cap evidència del coneixement de Bernat Metge de les epístoles en prosa i en vers de Petrarca més enllà dels casos particularíssims d'epístoles de transmissió independent (*Familiar*, XXII, 8; *Senil*, XVII, 3 i 4). En l'inici de l'*Apologia* trobem una derivació del motiu de l'oci i les lletres i de la sentència extreta de Sèneca «Otium sine litteris mors est et vita hominis sepultura» (*Epistulae ad Lucilium*, X, 82,3), la qual és també al darrere del sermó de Bacus a Curial i de sentències anònimes com ara «Vita sine libris mors est».[5] Bernat Metge es presenta com l'home que omple l'oci amb els llibres, en oposició a tants homes insensats que solament es mouen pel plaer i el profit («per tal com alguna cosa no hic és preada ne requesta si no és plasent al cos e profitosa a la bossa»). Aquesta és exactament la mateixa defensa que Bernat fa de la literatura vulgar al final de *Lo somni*: «Danses e cançons dius que escolten les dones ab gran plaer. No me'n meravell, car natural cosa és prendre delit en música, e especialment que sia mesclada ab retòrica e poesia, que concorren sovent en les danses e cançons dictades per bons trobadors. Poc s'adeliten los hòmens en oir semblants coses, les quals deurien saber per fer fugir ociositat e per poder dir bé lo concebiment de llur pensa. Mas deliten-se molt en oir trufadors, escarnidors, ralladors, mals parlers,

3. Veg. Petrarca (1978: xx-xxi), Rico (2010: 229-231) i Feo (1998a: 249-253).

4. Veg. Metge (1959: 158-159), Metge (1999: 237), Cingolani (2002: 137-139) i Torró (2012: 60-62).

5. *Curial e Güelfa* (2018: 366).

cridadors, avolotadors, jutjadors e mitjancers de bacalleries e de viltats» (Metge 1999: 173). En canvi, ens consta que Bernat Metge conegué gràcies al *Secretum* el motiu de parlar amb el llibre com si fos una persona viva, l'aprecià i volgué repetir-lo, com mostra l'*Apologia*:

> Lladoncs ell [i. e. Ramon] entrà dins e dient que ab mi volia parlar un poc; e siguem-nos ambdós en sengles escabells, e raonam-nos tot lo jorn de diverses matèries, les quals, per esguard d'ell, qui me n'ha molt pregat, perquè no m'obliden, car gran plaer trobaré sovent en reduir-les a memòria, he deliberat de comanar a tu, petit llibre meu, lo qual vull haja nom *Apologia*, que vol dir excusació e satisfacció, car en tu seran excusades e defeses diverses impugnacions fetes contra veritat e satisfet a mos dubtes per gràcia divina.
>
> E per tolre fadiga a aquells que llegiran, no vull que en tu sia atrobat «dix» e «diguí», sinó «Ramon» e «Bernat», per tal com lo dit amic meu e jo son així nomenats. D'aquest estil han usat los antics, especialment Plató en lo *Timeu*, e Ciceró en les *Qüestions tusculanes* e Petrarca en los *Remeis de cascuna fortuna* e en altres llocs.
>
> E per tal que no tengam temps, sàpies que el raonament començà així (Metge 1999: 177-178).

Petrarca confia un diàleg i una confessió de caràcter íntim a un llibre (Rico 1992: 358-360). Bernat Metge repeteix aquest caràcter íntim en confiar a un llibre («he deliberat de comanar a tu, petit llibre meu») la conversa i l'examen amb un gran amic anomenat Ramon, de qui amaga el cognom, el qual no pertany a la comunitat atemporal d'amics units pel gust per la lectura i els llibres («vénc un gran amic meu apellat Ramon, hom no molt fundat en ciència, mas de bon enginy e de covinent memòria»). Convé distingir entre el motiu de parlar amb el propi llibre com es pot parlar a una persona i el motiu de parlar amb els homes de tots els temps a través dels llibres. També els trobadors parlaven a balades i cançons, i probablement no seria gaire difícil esmentar un poeta japonès o xinès parlant a un poema o a una cançó. Bernat Metge no parla amb els seus amics els llibres, parla amb el seu amic Ramon en la cambra on passa temps estudiant i aprenent amb els llibres. En el breu fragment de l'*Apologia* no apareixen ni el mot «amic» ni el mot «parlar» referents als llibres. El gran amic de Bernat és Ramon, que interromp el recés. Sens dubte, ens ha confós l'expressió «conversar», que no significarà 'parlar' fins als temps moderns.

El *Secretum* posa en els anys 1342-1343 la que es coneix com la crisi i conversió de Petrarca, o *mutatio vitae*. D'acord amb els estudiosos de l'escriptor,

convé situar aquesta crisi en els anys 1347-1350, i la solució en els anys 1351-1353, quan pren cos el projecte del *Canzoniere*, es comença a donar forma a les *Familiars*, a les *Metrice* i és completat el *Secretum*, que devia escriure el 1347 i revisar el 1349.[6] Els primers anys de la dècada de 1350 neixen els grans llibres petrarquescos que elaboren en clau d'autobiografia ideal la passada vida humana de l'autor, construint a partir de fragments lírics o epistolars un dietari sentimental i intel·lectual. Petrarca imaginà i construí aquesta crisi i conversió sobre sant Agustí, i els petrarquistes han trobat en les *Confessions* (2, 1, 1; 10, 11, 18) l'origen del nom *Rerum vulgarium fragmenta* per al cançoner (Rico 1974: 444-446; Rico 1976: 120-122 i 135-137); en canvi, no han fet cap proposta per a l'origen del nom del *Secretum*. Enrico Fenzi remet altra vegada a les *Confessions*. En realitat, el major descobriment de Petrarca foren els diaris sentimentals dels elegíacs llatins, els llibres de Tibul, Properci i Ovidi, el llibre de Catul («Sed fieri potest ut nugas meas tibi habere», *Familiares*, I, 1, 18; «nugellas meas vulgares», *Seniles*, XIII, 11, 3) i els llibres d'Horaci, amb una extraordinària varietat de metres i temes.

El segon llibre dels *Sermones* («Converses») d'Horaci s'inicia amb una conversa entre el jurista Trebaci i el poeta satíric Horaci. Trebaci aconsella a Horaci de no escriure més sàtires i aquest li respon en termes poètics. En un moment de la conversa Horaci diu:

> quot capitum vivunt, totidem studiorum
> milia: me pedibus delecta claudere verba
> Lucili ritu, nostrum melioris utroque.
> ille velut fidis arcana sodalibus olim
> *credebat libris* neque, si male cesserat, usquam
> decurrens alio neque si bene; quo fit ut omnis
> votiva pateat veluti descripta tabella
> vita senis. *sequor hunc*, Lucanus an Apulus anceps;
> nam Venusinus arat finem sub utrumque colonus.
> (*Serm.* II, 1, 27-35)

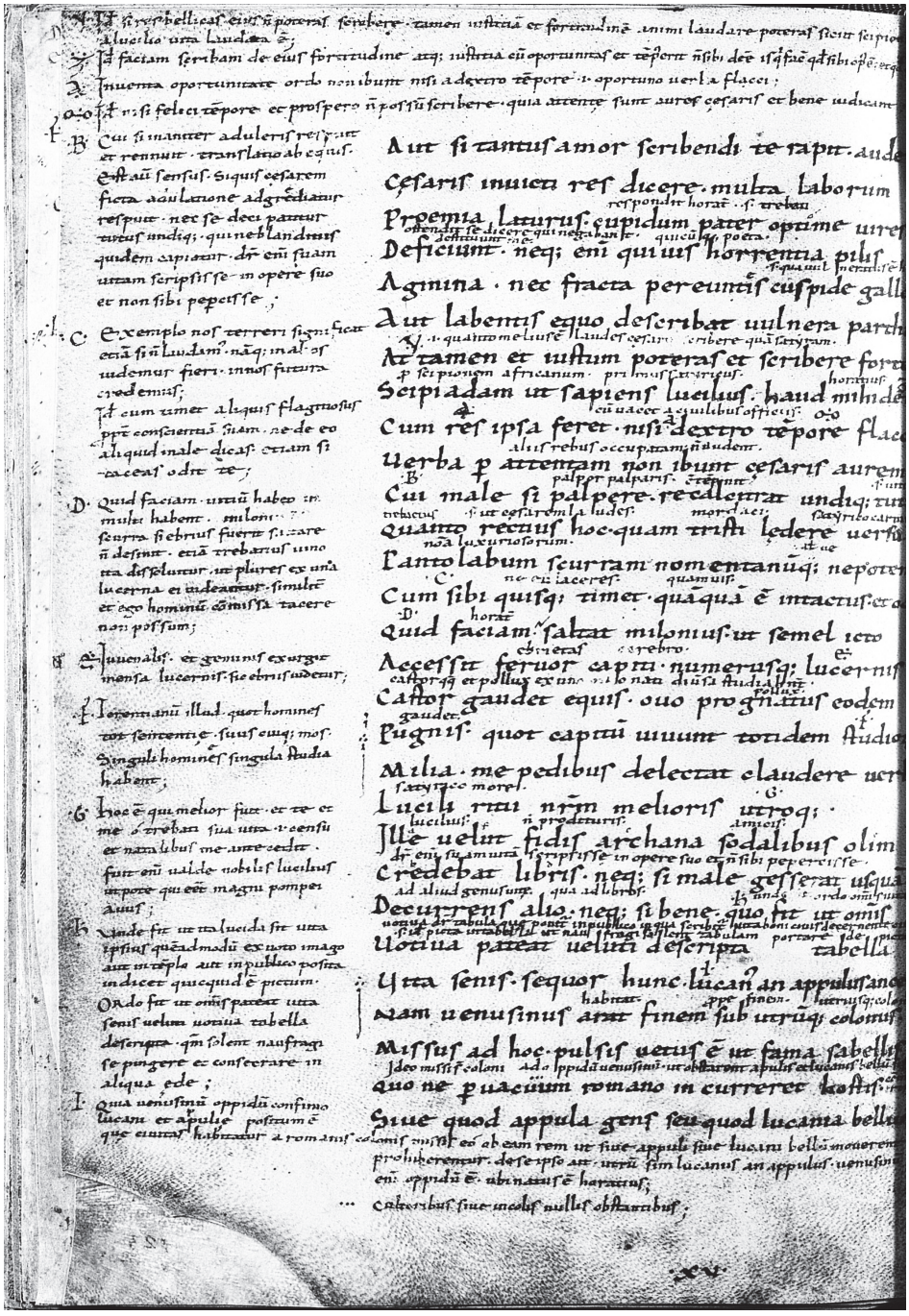
(Traducció: Tants són els caps com hi ha milers de gustos. I a mi m'agrada de cloure els mots dins la mesura del vers a l'estil de Lucili, que val més que nosaltres

6. Veg. Wilkins (1951), Rico (1974), Rico (1976), Rico (1988), Santagata (1992: 39-101) i Fenzi (1992: 5-77).

dos. Ell en aquell temps *confiava els seus secrets als llibres, com a amics fidels*, i tant si les coses li anaven bé com si no, no acudia a cap altre recurs; aquesta és la raó per la qual la vida d'aquell vell és tan transparent com si estigués escrita en una taula votiva. *Jo segueixo el seu exemple*, jo que no sé ben bé si soc lucà o si soc pullès; car el colon de Venosa llaura al límit de l'una i l'altra contrada).

Segons els escoliastes Porfirió i pseudo-Acró, la imatge que els poetes confien els seus secrets als llibres («velut fidis arcana sodalibus olim credebat libris») deriva de Lucili, els quals afegeixen que Aristoxen de Tàrent diu que Safo, Alceu i Anacreont tenien com a amics els propis llibres (Alceu 1999: I, 11 [*testimonia* xxviii]). Horaci fou, després de Virgili, el poeta llatí més estimat i citat per Petrarca. Conservem dos llibres anotats d'Horaci de la biblioteca de Petrarca: l'*Orazio Morgan* i l'*Orazio Laurenziano* (Rostagno 1933; Billanovich 1985; Feo 1998b). L'*Orazio Morgan* conté el text d'Horaci net i amb una gran quantitat de senyals de lectura de la mà de Petrarca a les *Odes* i als Èpodes. L'*Orazio Laurenziano* conté als marges abundants glosses al text d'Horaci derivades dels comentaris de Porfirió i del pseudo-Acró i els marges deixen poc espai per als senyals de lectura. En l'*Orazio Morgan*, el text d'Horaci és net de glosses, *maniculae* i altres senyals de lectura a partir del foli 64v, a mig text de *Sermones* I,4. En canvi, en l'*Orazio Laurenziano*, els versos citats disposen de les glosses dels escoliastes i dos senyals de lectura de Petrarca. Les transcric per facilitar la lectura i afegeixo una il·lustració que permet veure dues vegades el senyal de lectura usat més sovint per Petrarca al marge dels seus còdexs, amb forma d'una floreta constituïda per tres puntets seguits d'un traç descendent o variadament ondulat:

Lucili ritu] satyrico more. *Nostrum melioris utroque*] hoc est: qui melior fuit et te et me, o Trebati, idest censu et natalibus me antecedit; fuit enim valde nobilis Lucilius, utpote qui esset Magni Pompei avus. *Ille*] Lucilius. *fidis*] non prodituris. *sodalibus*] amicis. *Ille velut... credebat libris*] dicitur enim suam vitam scripsisse in opere suo et non sibi pepercisse. *Usquam decurrens alio*] ad aliud genus vite quam ad libros. *Quo fit ut omnis votiva... tabella*] unde fit ut ita lucida sit vita ipsius quemadmodum ex voto imago aut in templo aut in publico posita indicet quicquid est pictum. Ordo: fit ut omnis pateat vita senis veluti votiva tabella descripta, quoniam solent naufragi se pingere et consecrare in aliqua ede. votiva dicitur tabula que ponitur in publico in qua scribitur vita boni civis decernente civitate. Scilicet idest picta in tabella ut naufragi solent tabulam portare depictam.

F. Rico anotà «ille velut fidis arcana sodalibus olim / credebat libris» (vv. 30-31) com el precedent clàssic més notable del gust de Petrarca per humanitzar els llibres i personificar-los com si tractés amb amics (Rico 1974: 474, nota 70). Petrarca anotà aquest passatge a l'inici i al final («quot capitum vivunt, totidem studiorum / milia: me pedibus delectat claudere verba», vv. 27-28; «sequor hunc», v. 34). L'amistat entre un lector i el llibre és insondable, però ens consta que Petrarca anotà doblement aquest passatge. En l'epístola mètrica a Giacomo Colonna, Petrarca anomena els llibres els amics secrets: «comitesque latentes» (I, 6, 181), rememorant molt probablement els mateixos versos d'Horaci. En algun moment, Petrarca havia de llegir-hi la construcció de l'autobiografia literària ideal a partir del llibre de poesies, això és, la solució literària a la crisi i *mutatio animae* que confià al *Secretum*, i el poeta («ille velut fidis arcana sodalibus olim / credebat libris»), seguint l'exemple d'Horaci i Lucili («sequor hunc»), donà títol al llibre: «Secretum enim meum es et diceris».

Bibliografia

Alcée (1999). *Fragments*, 2 vols., text fixat, traduït i anotat per Gauthier Liberman, París: Les Belles Lettres.

Biblioteca Medicea Laurenziana, ms. Plut. 34.1, *Orazio Laurenziano*.

Billanovich, Giuseppe (1985). «L'Orazio Morgan e il giovane Petrarca», dins *Tradizione classica e letteratura umanistica: Per Alessandro Perosa*, cur. Roberto Cardini, Eugenio Garin, Lucia Cesarini Martinelli & Giovanni Pastucci, vol. I, Roma: Bulzoni, pp. 121-138.

Chines, Loredana (2003). «Loqui cum libris», dins *Motivi e forme delle Familiari di Francesco Petrarca (Gargagno del Garda, 2-5 ottobre 2002)*, cur. Claudia Barra, Milà: Istituto Editoriale Cisalpino.

Cingolani, Stefano M. (2002). *El somni d'una cultura:* Lo somni *de Bernat Metge*, Barcelona: Quaderns Crema.

Curial e Güelfa (2018), ed. crít. Ramon Aramon i Serra, rev. Joan Santanach, Amadeu-J. Soberanas & Jaume Torró, estudi i notes Lola Badia & Jaume Torró, Barcelona: Barcino (ENC).

Fenzi, Enrico (1992), «Introduzione», dins Francesco Petrarca, *Secretum: Il mio segreto*, Milà: Mursia.

Feo, Michele (1998a). «"Sì che pare a' lor vivagni". Il dialogo col libro da Dante a Montaigne», dins *Agnolo Poliziano, poeta, scrittore, filologo: Atti del Convegno Inter-*

nazionale di Studi (Montepulciano, 3-6 novembre 1994), cur. Vincenzo Fera & Mario Martelli, Florència: Le Lettere.

Feo, Michele (1998b). «Petrarca», dins *Orazio. Enciclopedia Oraziana*, vol. III, Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, pp. 405-425.

Marcozzi, Luca (ed.) (2016). *Petrarca lettore: Pratiche e rappresentazioni della lettura nelle opere dell'umanista*, Florència: Franco Cesati.

Metge, Bernat (1959). *Obras*, ed. crít., trad., notes i pròl. Martí de Riquer, Barcelona: Universidad de Barcelona.

Metge, Bernat (1999). *Lo somni*, ed. i com. Lola Badia, Barcelona: Quaderns Crema.

Petrarca (1978). *Obras: I. Prosa*, cur. Francisco Rico, textos, pròl. i notes Pedro M. Cátedra, José M. Tatjer & Carlos Yarza. Madrid: Alfaguara.

Rico, Francisco (1974). *Vida u obra de Petrarca: Lectura del* Secretum, Pàdua: Antenore.

Rico, Francisco (1976). «'Rime sparse', 'Rerum vulgarium fragmenta'. Para el título y el primer soneto del "Canzoniere"», *Medioevo Romanzo*, 3, pp. 101-138.

Rico, Francisco (1988). «Prólogos al 'Canzoniere' (Rerum vulgarium fragmenta, I-III)», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*, sèrie III, 18, pp. 1071-1104.

Rico, Francisco (1992). «"Secretum meum" di Francesco Petrarca», dins *Letteratura italiana*: *Le opere*, vol. I, *Dalle origini al Cinquecento*, dir. Alberto Asor Rosa, Torí: Giulio Einaudi, pp. 351-378.

Rico, Francisco (2010). «La biblioteca di Petrarca», dins *Atlante della letteratura italiana*, cur. Sergio Luzzatto & Gabrielle Pedullà, vol. I, *Dalle origini al Rinascimento*, cur. Amedeo De Vicentiis, Torí: Giulio Einaudi.

Rostagno, Enrico (1933). *L'*Orazio Laurenziano *già di Francesco Petrarca*, Roma: Libreria dello Stato.

Santagata, Marco (1992). *I frammenti dell'anima: Storia e racconto nel* Canzoniere *di Petrarca*, Bolonya: il Mulino.

The Morgan Library & Museum, ms. M.404, *Orazio Morgan*.

Torró Torrent, Jaume (2007). «Pròlegs al cançoner d'Ausiàs March: Ovidi exiliat», dins *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de l'Asssociació de Llengua i Literatura Catalanes (Girona, 8-13 de setembre de 2003)*, cur. Sadurní Martí, Miriam Cabré, Francesc Feliu, Narcís Iglésias & David Prats, Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes - Institut de Llengua i Cultura Catalanes (Universitat de Girona) - PAM.

Torró Torrent, Jaume (2012). «Il *Secretum* di Petrarca e la confessione in sogno di Bernat Metge», dins *Fourteenth-Century Classicism: Petrarch and Bernat Metge*, cur. Lluís Cabré, Alejandro Coroleu & Jill Kraye, Londres-Torí: The Warburg Institute - Nino Aragno.

Torró Torrent, Jaume (2014). «La poesia cortesana (cap. 12)», dins *Història de la literatura catalana*, dir. Àlex Broch, vol. II, *Literatura medieval (II). Segles XIV-XV*,

dir. Lola Badia, Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Barcino - Ajuntament de Barcelona.

Wilkins, Ernest Hatch (1951). *The Making of the* Canzoniere *and Other Petrarchan Studies*, Roma: Edizioni di Storia e Lettetura.

Wilkins, Ernest Hatch (1964). *Vita del Petrarca e la formazione del* Canzoniere, Milà: Feltrinelli.